

УДК 811.161.2'36'37+811.112.2'36'37](045)
DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.21.1.40>

ЗАПЕРЕЧЕННЯ В МОВІ: ВІД ФОРМИ ДО ЗНАЧЕННЯ

NEGATION IN LANGUAGE: FROM FORM TO MEANING

Паславська А.Й.,
orcid.org/0000-0002-7314-3171
доктор філологічних наук, професор,
завідувачка кафедри міжкультурної комунікації та перекладу
Львівського національного університету імені Івана Франка

Стаття простежує механізми реалізації заперечення на матеріалі різноструктурних (передовсім німецької та української) мов. Категоріальний статус заперечення досі залишається дискусійним. Його трактують як семантичну, модальну, предикативну, синтаксичну, прагматичну, психологічну категорію, і кожен із згаданих підходів має певну логіку і заслуговує на наукову дискусію.

Заперечення визначено як універсальну мовну категорію, ядром якої є заперечна семантика, що змінює зміст стверджувального судження на заперечне і навпаки. Заперечення має різні сфери дії – семантичну, синтаксичну, просодичну та прагматичну, із відповідної параметризацією в різних мовах.

Потрібно чітко розмежовувати поняття заперечення, неґації та неґатора. Заперечення – це логічний оператор, який перетворює істинне речення на хибне і навпаки. Запереченню можуть підлягати різні частини речення із відповідними наслідками для його змісту. Неґація – це категорія мовленнєвої діяльності, під час здійснення якої заперечується не зміст висловлення (його пропозиція), а попередній мовленнєвий акт, що призводить до реалізації відмови, заборони чи відхилення.

Неґатори визначено як лексико-граматичні засоби вираження заперечення. У різних мовах вони вживаються у формі часток, займенників чи прислівників. Дослідження доводить, що за своїм значенням неґатори не є носіями заперечної семантики, а лише формальними маркерами присутності в реченні експліцитно чи імпліцитно реалізованого предикатного заперечення.

Множинне заперечення в українській мові зовсім не свідчить про його більшу інтенсивність порівняно з мононеґацією в німецькій мові. Моно- чи полінеґація – явище історичне. Система заперечення може змінюватися в ході еволюції мови. І українська, і німецька мова змінювали свої системи заперечення в ході історичного розвитку, що було зумовлено змінами у фонетичній системі з наслідками для семантики і прагматики заперечення.

Ключові слова: заперечення, неґація, неґатор, типологія заперечення, німецька мова, українська мова, квантор.

The article traces the mechanisms of realization of negations on the material of different structural (primarily German and Ukrainian) languages. The categorical status of the negation is still debatable. It is interpreted as a semantic, modal, predicative, syntactic, pragmatic, psychological category, and each of these approaches has certain logic and deserves scientific discussion.

Negation is defined as a universal language category, the core of which is negative semantics, which changes the content of affirmative judgment to negative and vice versa. Denial has different areas of action – semantic, syntactic, prosodic and pragmatic, with appropriate parameterization in different languages.

The concepts of negation and negator must be clearly distinguished. Negation is a logical operator that turns a true sentence into a false one and vice versa. Different parts of a sentence may be challenged with corresponding consequences for its content. Negation is a category of speech activity, during the implementation of which is negated not the content of the statement (its proposal) but a previous speech act, which leads to the implementation of the refusal, prohibition or rejection.

Negators are defined as lexical and grammatical means of expression of negation. In different languages they are used in the form of particles, pronouns or adverbs. The study proves that negators are not carriers of negative semantics, but only formal markers of the presence in the sentence of explicitly or implicitly realized predicate negation.

The multiple negation in the Ukrainian language does not indicate its greater intensity in comparison with the mononegation in the German language. Mono- or polynegation is a historical phenomenon. The system of negation can change during the evolution of language. Both the Ukrainian and German languages changed their systems of negation in the course of historical development, which was due to changes in the phonetic system with consequences for the semantics and pragmatics of negation.

Key words: negation, negator, typology of negation, German language, Ukrainian language, quantifier.

Постановка проблеми. З'ясування природи мовного заперечення давно перебуває в колі зацікавлень представників різних наук. Особливість заперечення виявляється в тому, що це не лише мовна категорія, а ще й філософська, логічна, математична, психологічна. Кожна з цих наук по-своєму трактує заперечення, а через взаємовпливи часто у суміжні дисципліни потрапляє термінологія, яка лише ускладнює аналіз і без того складних мовних феноменів, до яких належить і заперечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У теоретичній лінгвістиці немає одностайності стосовно визначення суті цієї категорії. Зокрема, заперечення розглядають як прояв почуття „опору“, „відрази“ [22, с. 6–7], як певну прагматичну операцію корекції попередньої думки адресата [25, с. 181] Заперечення залічують до категорії предикативності [6, с. 37], приписують йому значення об'єктивної [7, с. 20] чи суб'єктивної [1, с. 158] модальності. Разом з тим, заперечення розглядають як певну онтологічну категорію, референтом якої є об'єктивна роз'єднаність або відсутність об'єктивних зв'язків [4, с. 237]. Не зупиняючись на оцінці згаданих теоретичних підходів (детальніше про це Бондаренко [2], Бродский [3], Heinemann [17] зазначимо, що єдиним спільним моментом таких суперечливих поглядів є думка про універсальність мовного заперечення Horn [18]; Jespersen [22] огляди літератури по запереченню у Falkenberg [13] та Nussbaumer [24].

Актуальність роботи. Важливо уточнити інструментарій досліджень із заперечної тематики і внести ясність щодо категоріального статусу заперечення. Уточнення потребує також

перелік сфер дії заперечення. На часі з'ясування мовної природи заперечних кванторів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Універсальність заперечення полягає насамперед у його присутності в усіх відомих науці мовах. Однак навіть близькоспоріднені мови виявляють суттєві структурні відмінності у реалізації заперечення. Так, наприклад, польське речення

- (1) To jest **żaden** nauczyciel
- українська мова передає як
- (2) Це **не** вчитель, а не
- (3) *Це **жоден** вчитель¹

хоча серед засобів реалізації заперечення української мови фігурує слово *жоден*. Якщо близькоспоріднені мови (а українська та польська мови є представниками відповідно східно-слов'янського та західно-слов'янського підкласу слов'янських мов), то не дивно, що віддаленіші мови істотно різняться з погляду формальної реалізації таких мовних категорій, як, до прикладу, заперечення.

- (4) Укр.: Я **нікому нічого не** розповім.
- Нім: Ich werde **niemandem** etwas erzählen.
- (5) Італ.: **Non** ho visto **nessuno**.
- Укр: Я **нікого не** бачив.
- Нім: Ich habe **niemand** gesehen.
- (6) Black English: **Nobody** said **nothing** to **nobody**.

- Укр: **Ніхто нікому нічого не** сказав.
- Нім: **Niemand** hat jemand etwas gesagt.

Якщо українська, італійська та розмовна англійська мови для реалізації заперечення потребують декількох формальних носіїв запе-

¹ Зірочкою позначаємо відхилення наведеного прикладу від мовної норми

речення (на позначення цього явища часто використовують термін „множинне заперечення”), то німецька мова задовільняється лише одним формальним засобом заперечення, що не послаблює інтенсивність заперечного ефекту.

Разом з тим є й інша, цілком протилежна тенденція, коли заперечення реалізується без будь-яких експліцитних, спеціалізованих для вираження заперечення засобів:

(7) Soll das vielleicht eine Bitte sein? (⇒ Das ist keine Bitte)

Це ти називаєш проханням? (Це не прохання)

(8) Er und verliebt?! (⇒ Er ist nicht verliebt)

Він – закоханий?! (Він не закоханий)

Мета пропонованої статті – обґрунтувати тлумачення заперечення універсальної мовної категорії з різними сферами дії, розмежувати поняття заперечення, негації та негатора, окреслити теоретичні проблеми, пов’язані з механізмом реалізації заперечення та його специфікою головно на матеріалі німецької та української мов.

Складність визначення мовної категорії заперечення полягає у її багатовекторності. Розглянемо для порівняння приклади.

(9) Du könntest uns mal Tee machen. – Ich denke ja gar **nicht** daran.

Ти могла б нам приготувати чаю. – І не подумаю.

(10) Gestern hat es geschneit. – Gestern hat es **nicht** geschneit.

Вчора падав сніг. – Вчора не падав сніг.

(11) Andreas ist mit Gaby verheiratet. – **Nicht** Andreas ist mit Gaby verheiratet.

Андреас одружений з Габі. **Не** Андреас одружений з Габі.

(12) Verheiratet – **un**verheiratet

Одружений – **не**одружений

(13) Gebildet – **un**gebildet

Освічений – **не**освічений

(14) Wärest du gestern gekommen, hättest du meine Freundin gesehen.

Якби ти прийшов учора, то побачив би мою нову подругу.

(15) Eva ist klüger als Hans.

Єва розумніша ніж Ганс.

На перший погляд заперечення змінює значення на протилежне. Однак поняття *протилежного* також потребує конкретизації. У прикладі (12) йдеться очевидно про комплементарність. Заперечення лексеми *одружений* імплікує *неодружений* і навпаки. Зовсім інше протиставлення наявне у прикладі (13). Те, що хтось не є освіченим, ще не говорить про те, що ця особа неосвічена. Взяти хоча б до уваги можливі ступені градації від-

повідної ознаки – погано освічений, недостатньо освічений і т. д. Не комплементарні також речення у прикладі (11). Щоб переконатися в цьому, варто припустити ситуацію, у якій Габі незаміжня. У (9) взагалі заперечується не речення, а іллокуція; тут наявний мовленнєвий акт відмови. Приклади на кшталт (10), (11) відомі в лінгвістиці з тривалою дискусії щодо статусу загально- та частково-заперечних речень. Однак актуальні дослідження заперечення в мові, особливо так званого фокусу, або інтонаційного піднесення заперечення, фактично спростували правомірність поділу речень на загально- та частково-заперечні [21; 20]. У (14) заперечення взагалі є імпліцитним, тобто на рівні пресупозиції. Щось подібне можна припустити й у (15). Таке розмаїття заперечної проблематики зумовлене і неоднорідністю самого заперечення, і специфікою мовних одиниць, на яких воно оперує. Що стосується неоднорідності заперечення, то варто послідовно розмежувати поняття негації, негатора та власне заперечення.

Негація – це категорія мовленнєвої діяльності. Здійснюючи акт негації, мовець тим самим стверджує, що попередній мовний акт неправомірний, заперечується не зміст висловлення (його пропозиція), а тип мовного акту [12]. Негації підлягають різні мовні акти; при цьому обидві мови, що німецька, що українська, мають у своєму складі найрізноманітніші засоби для її вираження, не виявляючи якихось принципових відмінностей. Оскільки прагматика заперечення не є метою даного дослідження, лише фрагментарно проілюструємо її механізм:

Негація мовного акту *інформування*:

(16) Aber so können Sie doch **nicht** sagen!

Ну як ви можете таке казати!

Негація мовного акту *подяки*:

(17) Ich will keinen Dank von Ihnen.

Я не потребую Вашої подяки.

Негація мовного акту *обіцянки*:

(18) Soll das vielleicht ein Versprechen sein?!

Це що, обіцянка?!

Навіть цих декількох прикладів достатньо, щоб виявити певні паралелі між німецькою та українською мовами, а саме: формальне вираження акту негації майже виключно у вигляді речень; вживання на позначення мовленнєвого акту віддієслівних іменників; часте використання риторичних запитань.

Негаторами вважаємо лексико-граматичні засоби вираження заперечення. У німецькій та українській мовах їх формують такі одиниці:

Із переліку видно, що принципової різниці між носіями заперечення у німецькій та українській

(19)		
НЕГАТОРИ	НІМЕЦЬКА МОВА	УКРАЇНСЬКА МОВА
Частка	nicht	не
Прислівник	nie(mals)/nimmer nirgends/nirgendwo keinesfalls keineswegs	ніколи ніде у жодному разі зовсім ні
Займенник	nichts keinerlei kein niemand	ніщо ніякий/нікотрий жоден ніхто
Прийменник	ohne, außer	без, крім
Сполучник	weder – noch	ні – ні/ані
Еквівалент речення	nein	ні
Префікс	un-, nicht-, ent-, (a-/an-, in-, non-, des-/dis-)	не-, без-, зне-, а-, ін-
Суфікс	-frei, -leer, -los	

мовах немає. У німецькій мові більш розвинута система афіксального (передовсім суфіксального) заперечення. Однак якихось особливих морфологічних засобів не має жодна з мов.

Основу мовної категорії *заперечення* формує логічне заперечення – оператор, що перетворює істинне висловлення в хибне і навпаки [14]. Заперечення і хибність не є тотожними поняттями. Стверджувальне речення може бути хибним, так само як заперечне – істинним. Речення *Київ – столиця України* – істинне, якщо речення *Київ – не столиця України* є хибним і навпаки. Очевидно, що таке заперечення має своїм об'єктом зміст цілого речення. Однак мовна категорія заперечення має значно ширшу операційну ділянку [9, с. 344]. Заперечувати можна предикацію (20), суб'єкт (21) чи об'єкт (22):

(20) Peter hat uns nicht eingeladen.

Петро не запросив нас.

(21) Niemand hat uns eingeladen.

Нас ніхто не запросив.

(22) Taras hat niemand eingeladen.

Тарас нікого не запросив.

Крім цього, заперечення може реалізуватися інтонаційно за допомогою контрастного наголосу. Наприклад, у реченні

(23) Anna fährt morgen **nicht** nach Lwiw.

Анна не поїде завтра до Львова.

заперечується пропозитивний зміст цілого висловлювання [9]. Завдяки контрастному наголосу під вплив заперечення може потрапляти будь-який член речення з прикладу (23).

Ідіоматичні звороти також можуть реалізувати заперечення:

(24) Sie sieht nicht weiter als ihre Nasenspitze reicht.

Вона не бачить далі свого носа.

Особливу експресивну функцію виконують фразеологізми, які виражають заперечення імпліцитно:

(25) Das kümmert dich einen Dreck (Das interessiert dich nicht).

Це тобі потрібне як торішний сніг. (Це тобі не потрібне).

Спробуємо на матеріалі німецької та української мов перевірити тезу про універсальний характер заперечення [19; 20; 26]. В обох мовах заперечення (насамперед заперечення, виражене часткою) тяжіє до дієслова, що зрештою є універсальною ознакою заперечення [11]. Однак в українській мові, заперечення (предикатне), вживається перед дієсловом. У німецькій мові ситуація дещо складніша. Згідно з традиційною *Agens-Actio*-моделлю [8] типовим (нейтральним) порядком слів у німецькій мові є послідовність *суб'єкт-дієслово-об'єкт* (SVO). Однак у генеративній моделі граматики вихідним для німецької мови вважається порядок слів *суб'єкт-об'єкт-дієслово* (SOV) [15; 27]. Тому з погляду генеративної граматики, українська та німецька мови мало різняться між собою в плані структурної реалізації заперечення у вихідних синтаксичних структурах.

(26) Я знаю, що він **не** приїде.

Ich weiss, dass er **nicht** kommt.

У головному реченні в українській мові заперечення зберігає свою позицію, а в німецькій змінює превербальну позицію на поствербальну.

(27) Він **не** прийде.

Er kommt **nicht**.

Щодо заперечення суб'єкта або об'єкта, то воно, що у німецькій, що в українській мові здійснюється за допомогою заперечних кванторів [16], які утворюються зазвичай у результаті злиття займенників із запереченням:

(28) Укр.:	хто	>	ніхто
	що	>	ніщо
Нім.:	jemand	>	niemand
	ein	>	kein

Особливістю української мови є той факт, що лише заперечення предиката є самодостатнім. Заперечення будь-якого іншого члена речення вимагає, на відміну від німецької мови, одночасного заперечення предиката:

(29) **Niemand** lacht.

Ніхто не сміється.

Показово, що жоден із заперечних кванторів в українській мові не вживається окремо без частки *не*:

(30) Я **нічого** тобі **не** розповім.

*Я **нічого** тобі розповім.

(31) **Ніколи** більше так **не** вчиню.

***Ніколи** більше так вчиню.

Подібні заперечні „ланцюгові реакції“ відомі в англійській мові під назвою Negative Polarity Items (NPI) щодо, до прикладу, *any* [19; 20; 23; 28]:

(32) John **didn't** manage to solve **any** of the problems

*John managed to solve **any** of the problems.

Суть цього явища зводиться до наступної тези: заперечені квантори не містять семантики заперечення, а лише вказують на присутність у реченні предикатного заперечення – справжнього носія заперечної семантики, що реалізується часткою *не* в українській мові, та мусить реконструюватися в німецькій мові [26].

Таким чином, відмінності у механізмі реалізації заперечення в німецькій та українській мовах наявні лише на поверхневому рівні [20; 26]. На глибинному рівні заперечення в обох мовах реалізується за майже однаковою схемою. Часткове

пояснення цього факту слід шукати в історії обох мов. По-перше, у старослов'янській мові конструкції з декількома запереченнями функціонували поряд з конструкціями з одним запереченням [5]. По-друге, приклади історичного розвитку системи засобів вираження заперечення, відомі під назвою циклу Єсперсена [22], властиві поряд з латинською, німецькою, французькою й українській мові. Однак це припущення потребує подальшого дослідження.

Велику подібність виявляють німецька та українська мови щодо обмежень для заперечення. Заперечні займенники / квантори *niemand* / *ніхто, nichts* / *ніщо, kein* / *жоден*, про які йшла мова вище, в обох мовах розвинулися з кванторів існування, тоді як заперечити квантор загальності можна лише синтаксично *nicht alle / не всі*. Пояснює цю тенденцію наявність позитивних протичленів опозиції – *einige/деякі*.

Висновки та перспективи. Дослідження мовного заперечення вимагає комплексного аналізу. Потрібно чітко розмежувати поняття негачії, негаторів та власне заперечення. Негачія – це категорія мовленнєвої діяльності. Своєю метою негачія має відхилення попереднього мовного акту, саме акту, а не його пропозитивного змісту. Негаторами виступають мовні носії заперечення. Вони можуть бути експліцитними – частки, прислівники, займенники тощо, імпліцитними – наприклад, фразеологізми, або на рівні пресупозиції. Заперечення може також реалізуватися за допомогою просодично. Основу мовної категорії заперечення складає логічне заперечення – оператор, який перетворює істинне висловлення на хибне і навпаки. Окрім пропозитивного змісту висловлювання, заперечення може мати оперативною ділянкою предикацію, суб'єкт чи об'єкт речення. Універсальність категорії заперечення проявляється зокрема і в подібності механізмів її реалізації в українській та німецькій мовах. Обидві мови тяжіють до придієслівного заперечення. Формальна наявність в українському реченні декількох носіїв заперечення не призводить до якісно іншого процесу реалізації заперечення, тому що на глибинному рівні, подібно до німецької мови, оперує лише одне заперечення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адмони В. Теоретическая грамматика немецкого языка. Москва : Просвещение, 1986. 336 с.
2. Бондаренко В. Отрицание как логико-грамматическая категория. Москва : Наука, 1983. 212 с.
3. Бродский И. Отрицательные высказывания. Ленинград : Изд-во Лен. ун-та, 1973. 104 с.
4. Булах Н. Средства отрицания в немецком литературном языке. Уч. зап. Ярославского пед. ин-та. 1962. Вып. 57. 334 с.
5. Бурдин С. Старославянский язык. Ташкент : Учитель, 1966. 273 с.

6. Галкина-Федорук Е. Суждение и предложение. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1956. 73 с.
7. Орлова М. лингвистической сущности отрицания и типах отрицательных предложений в русском языке. Уч. зап. Башкир. ун-та. Сер. филол. наук. Т. 25. 1973. Вып. 75. С. 19–26.
8. Bloomfield L. Language. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1933. 654 p.
9. Bussman H. Lexikon der Sprachwissenschaft. Stuttgart : Kröner 1983. 452 S.
10. Comrie B. The World's Major Languages. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1990. 1025 p.
11. Dahl Ö. Typology of Sentence Negation. Linguistics. No 17. P. 79-106.
12. Engel U. Deutsche Grammatik. Heidelberg : Groos 1988. 850 S.
13. Falkenberg G., Leibl G. & Pafel J. Bibliographie zur Negation und Verneinung. No 124. Series A. Trier : L.A.U.T.-Paper, 1984.
14. Frege G. Der Gedanke. Beiträge zur Philosophie des deutschen Idealismus. V. 2. 1918. P. 58–77.
15. Grewendorf G., Hamm F. and Sternefeld W. Sprachliches Wissen. Eine Einführung in moderne Theorien der grammatischen Beschreibung. Frankfurt/M. : Suhrkamp, 1987. 467 S.
16. Heim I. and Kratzer A. Semantics in Generative Grammar. – Oxford: Blackwell, 1998. 335 p.
17. Heinemann W. Negation und Negierung. Handlungstheoretische Aspekte einer linguistischen Kategorie. Leipzig: Enzyklopädie, 1983. 286 S.
18. Horn L. Some Aspects of Negation. Universals of Human Language. Ed. J. H. Greenberg. Stanford : Stanford University Press, 1978. P. 127–210.
19. Horn L. A Natural History of Negation. -Chicago : Chicago Press, 1989. 637 p.
20. Jacobs J. Negation / Semantics: An International Handbook of Contemporary Research. Eds. A.v. Stechow and D. Wunderlich. Berlin : de Gruyter, 1991. P. 560–596.
21. Jacobs J. Syntax und Semantik der Negation im Deutschen. München : Fink, 1982. 55 S.
22. Jespersen O. Negation in English and Other Languages. V. 1. Kopenhagen, 1917/1918. 151 p.
23. Kürschner W. Studien zur Negation im Deutschen. – Tübingen : Narr, 1983. 367 S.
24. Nussbaumer M. & Sitta H. Neuere Arbeiten zur Negation im Deutschen. Deutsche Sprache. 1986. No. 14/1. S. 58–84.
25. Schmidt S. J. Texttheoretische Aspekte der Negation. Zeitschrift für germanistische Linguistik. 1973. No 1/2. S. 178–208.
26. Stechow A. von. Semantische und morphologische Negation / Talk presented at the University of Vienna. 1998.
27. Stechow A. von and Sternefeld W. Bausteine syntaktischen Wissens. Ein Lehrbuch der generativen Grammatik. Opladen : Westdeutscher Verlag, 1988. 500 S.
28. Welte W. Negationslinguistik. München : Fink, 1978. 247 S.